

Искра Баева, Димитър Денков

**ЩО Е СОЦИАЛИЗЪМ
И ИМА ЛИ ТОЙ ПОЧВА У НАС?
СЛЕД 130 ГОДИНИ**

София, 2023

РЕЦЕНЗЕНТИ

проф. дфн Стефан Пенев

проф. дфн Желязко Стоянов

проф. д-р Николай Михайлов

© Издателство „Изток-Запад“, 2023

Всички права на български език запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде възпроизвеждана или предавана под каквато и да е форма и по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „Изток-Запад“.

© Бернард Мунтян, Любен Николов, Петър-Емил Митев,
Мария Тодорова, Даниела Пенкова, Любомир Кючуков,
Георги Пирински, Хараламби Паницидис, Огнян Касабов,
Рая Апостолова, Искра Баева, Христо Проданов, Александра
Арабаджиева, Таня Петрова, Божин Трайков, Димитър Денков,
автори, 2023

© Деница Трифонова, оформление на корицата, 2023

ISBN 978-619-01-1178-8

ИСКРА БАЕВА, ДИМИТЪР ДЕНКОВ
(съставители)

ЩО Е СОЦИАЛИЗЪМ

И ИМА ЛИ ТОЙ ПОЧВА У НАС?

СЛЕД 130 ГОДИНИ

Съдържание

Що е социализъм и има ли той почва у нас	7
<i>Сп. „София“, бр. 2–8, 1990 г.</i>	
Утопия ли е социализмът?	85
<i>Мария Тодорова</i>	
XXI век: край или ново начало за човечеството	101
<i>Даниела Пенкова</i>	
Препънали се интернационализмът в глобализацията?	121
<i>Любомир Кючуков</i>	
Към дискусията за нова програма на БСП	137
<i>Георги Пирински</i>	
Думи за социализма и защо той днес няма почва у нас	145
<i>Хараламби Паницидис</i>	
Що е капитализъм и има ли той почва у нас?	163
<i>Огнян Касабов</i>	
Носителите на конкуренция и социалистическата стратегия	173
<i>Рая Апостолова</i>	
Социализмът на XXI век – очовечаване на обществото	199
<i>Искра Баева</i>	
Що е социализъм и кой социализъм има почва у нас?	223
<i>Христо Проданов</i>	

- Социално и гражданско: перспективи
пред формалното образование в началото на ХХІ в..... 243
Александра Арабаджиева
- Образованието след декади реформи –
на дъното в Европа по обхват и качество 261
Таня Петрова
- Социализъм или варварство – за здравето и мира..... 275
Божин Трайков
- Миналото на съвременността: 130 години от първия
български превод на Манифест на комунистическата партия 293
Димитър Денков

Що е социализъм и има ли той почва у нас?

Сп. „София“, бр. 2–8, 1990 г.

Дискусия с участието на доц. Бернард Мунтян,
проф. Любен Николов, проф. Петър-Емил Митев

Л. Николов: Позволявам си да отнема правото на Бернард Мунтян да открие нашата среща, за да го поздравя като кръстник на рубриката и да кажа, че рубриката е много сполучливо избрана с това повторение на заглавието на Д. Благоев. Защото повторението съдържа парадоксалността на положението, в което ние сега се намираме. И мисля, че по-нататък нашите разговори ще бъдат посветени до голяма степен на разкриването и обясняването на този парадокс. Той се състои в това, че двата въпроса, които се съдържат в известната книга на Благоев, отново станали актуални. Първият от тях – що е социализъм – всъщност се е смятал решен още по негово време, тъй като са считали, че това е теоретически въпрос. За втория – съвсем скоро смятахме, че е решен от историята практически. Всъщност сега отговорите и на двата въпроса се оказват под въпрос.

Известно е, че сегашната ситуация в нашата страна и в много други страни, където хората смятаха, че живеят в социалистическо общество, се характеризира с това, че има дълбоки съмнения дали нашето общество е социалистическо. Това естествено не е академичен въпрос, тъй като от неговия отговор зависи по-нататък каква ще бъде волята за развитие на нашето общество. Казвам нарочно волята, желанието, възжелението, защото, както досегашната практика показва, едно е желанието, намерението, друго е какво наистина се получава в социалния живот.

Един от възможните подходи, който масово се практикува, при това от наши колеги, когато се търси отговор на въпроса:

„Социалистическо ли е нашето общество?“ е да се опитват да сравняват реалностите в нашето общество с предвижданията на теорията. Или пък с ценностите, идеалите, вложени в революционните освободителни течения или идеологии. Тоест да се сравнява една действителност с една условна, така да се каже, реалност. Една практическа реалност – с една мисловна. Вероятно в нашите разговори ще използваме и този подход. И може би е най-уместно с него да започваме. Но мен ми се струва, че можем да използваме и един друг подход. Да се опитае да обясним кое поражда съмненията в социалистическия характер на нашето общество. Съмнения, които са израз на масово разочарование. Давайки си сметка за тях, ще можем да разберем не само какво теорията или идеологията са имали предвид, а какво масата и хората са имали предвид под социализъм. Защото когато налице е някакво разочарование, това означава, че те са имали някакво очакване, някакво вярване, някакво убеждение. И са разочаровани затова, защото социализмът или част от неговите особености, тъй както са в нашата действителност, не съответстват на тяхното очакване.

С други думи се очертават три варианта на съществуването на социалистическата идея. Една в писаните текстове на теоретици и идеолози, друга – в съзнанието на народите, и трета – в практиката. Струва ми се, че не бива да губим третото звено, което смятам за свързващото между теоретическия социализъм и практическия. Това, което битува в масовото съзнание като представа за социализъм.

Това е първото, което искам да кажа, за да можем да се уговорим все пак за някакъв ред и последователност на разговора Откъде да започнем?

П.-Е. Митев: Според мен е уместно да започнем от реалната проблемна ситуация.

След повече от 70 години след първата революция, която беше характеризирана или сама характеризира себе си като социалистическа, и повече от 40 години след промените в Източна Европа, тогава, когато се очакваше, че вече ще бъде построена самата сграда на социализма, че той ще постигне САЕЦ и т.н.

и т.н.; вместо триумф ние получаваме една тежка социална криза, вместо да настигахме, се оказва, че изоставаме. В течение на тези години постоянно смятахме, че сме с една обществена формация по-напред, а сега се оказва, че не само сме изостанали, а изоставането се увеличава. Смятахме, че сме общество на социалната справедливост. Оказа се, че изоставаме не само от гледна точка на технико-икономическото равнище, но и от гледна точка на възлови въпроси, като правата на човека, социалната справедливост и т.н.

Реалната ситуация, която възниква, се състои в огромното разминаване между идеята за социализъм като общество по-справедливо, по-съвършено, казано най-общо, и реалното състояние на страните, които се смятаха за социалистически. Това е проблемната ситуация. И тя изисква, разбира се, многостранен отговор. Отговорът се търси по различен начин.

Първото равнище, на което беше потърсен, е свързано с характеристиката на хората, ръководили процеса на социалистическото общество, процеса на социалистическото строителство. Още през 1956 г. се роди понятието „култ към личността“ свързано с оценките и критиките на ръководителя на първия мащабен строеж. С личността на човека, който е ръководел строежа на сградата, наречена социализъм. Обяснението е, че този човек не е бил добър, че е бил лош, че е бил с престъпни наклонности, има подозрение, че е бил дори психопат, и във всичките тези обяснения можем да видим и съответната доза истина.

Но въпросът, който не може да не се появи, е защо се получава така, че в една поредица от страни възникват ситуации, при които личности с такива качества стоят начело.

Второто обяснение е, че не личността на ръководителя, не личността на „бригадира“ а самата „бригада“ е всъщност причината. Не бригадирът е изкористил строежа, а самата бригада, така наречената номенклатура.

Но и това обяснение не може да се смята за достатъчно, защото възниква въпросът, как стана така, че хората, които преди 45 години слязоха от планините, които бяха символ на безкористност, които със своите лични качества илюстрираха, че социализмът – това, за което те се бореха – ще бъде едно по-

справедливо общество; как стана така, че у тези хора се проявиха егоистични стремежи. Каква е причината? Освен това трябва да се признае че в „бригадата“ има различни хора.

А третото обяснение е, че причината не е нито в строителя толкова, нито в бригадата, а в самата схема, по която е правен строежът. Чертежът, по който е строена къщата, се е оказал неверен. В проекта има някаква грешка. Този гениален човек, който е създал проекта и в когото сме вярвали, е допуснал една фатална грешка и поради това къщата излиза накриво. Който и да е начело на строежа, все излиза накриво.

Но първо искам да кажа, че на нас никой не ни е натрапил този проект. Дори мисля, че този брадат мъж би се ужасил, ако знаеше колко често го цитираме и колко малко четем произведенията му. Но това е отделен въпрос. От трите обяснения най-повърхностно е все пак да видим колко лоша е личността. По определен начин и теорията, и политическите оценки изминаха пътя от характеристиките на личността към характеристиките на социалната група, докато стигнаха до търсенето на ахилесовата пета в теорията. Това вече изглежда като най-голямата задълбоченост.

Мисля, че случаят е по-друг. Че има нещо четвърто, което съдържа като отделни моменти първото, второто и третото. Въпросът е в това, че изобщо не става дума за строене на къща. Разминаването тук е генерално. Аз неслучайно използвам думата „къща“. Вие си спомняте, Червенков беше казал, че ние строим основите на сградата и след това ще преминем към самата сграда. Дори се знаеше кога се налива бетонът. И представете си, сега ние се оказваме бригада от бетонджии, а става ясно, че не е трябвало да строим сграда.

Този тип строителство не може да доведе до създаването на свършено и справедливо общество. Става дума фактически за един отречен процес, един цивилизационен процес, при който „строителството“ не може да бъде никога резултатно. А доколкото може да доведе до определени обществени резултати, те са свързани с това, че се замества органическият процес със силов процес. Разбира се, това е възможно в известни периоди, в периоди на екстензивно развитие, макар че и тогава става с цената

на огромни обществени издръжки, каквито фактически ние сега плащаме. Оказа се, че вместо да бъдем „бетонджии“, е трябвало да бъдем градинари. Светът трябва да бъде пищна овощна градина, ако искаме да получим плодовете.

Това не означава, че социализмът не може да оказва въздействие, но това въздействие е от друг тип. От какъв тип разбиране на социализма следват нещата, които посочих? Когато социализмът се разбира „силово“, като използване на силови методи, имаме пред себе си потребността да съществува сплотена желязна гвардия и тя, разбира се, да има начело стоманен човек. И да се ръководи от проект, който трябва да бъде закован и да не подлежи на коментар. От този тип разбиране на социализма произтича всичко, което наричаме деформации. Но въпросът не е в деформациите, въпросът е във формацията, в същността, в типа отношения в социалната действителност и в типа отношение към нея. Това е генералният въпрос. Оттук и се обуславят възможностите и границите на субективната намеса в историята.

Ще си позволя от тази гледна точка да кажа няколко думи за историята на въпроса. Фактически всички социалистически доктрини както до Маркс, така и в рамките на самия марксизъм можем да разделим на две категории. Единият тип разбиране на социализма е на основата на решаващата роля на държавата както като собственик, така и като колективен строител. Това е разбирането, което получи названието административна или командно-административна система. И господстваше в нашите представи.

Другият тип разбиране е разбирането на основата на гражданското общество. Това е разбирането на социализма като цивилизационен процес. Трето разбиране не само че няма, а бих казал, че и теоретически не може да има. Защото от известна гледна точка (разбира се, донякъде условна) в обществото няма нищо трето освен държавата и гражданското общество.

Ако се върнем към историята на въпроса (за вникване в неговата теория), ще видим, че има съществени различия между тези две традиции – традициите на утопичния социализъм и традициите на утопичния комунизъм. В нашите учебници се

говореше за утопичен социализъм и утопичен комунизъм. Но между двата типа теории има много съществена разлика. Социалистическите теории поставят акценти именно върху гражданското общество и поради това са ориентирани към търсене на някакви нови типове производствени отношения. Те също си ги представят като резултат от строителство. А те са типове икономически отношения. Те не са политизирани. Известно е също; че в традициите на утопичния домарксов социализъм е да не се занимава с политически въпроси. Обратно, утопичният комунизъм е крайно политизиран. Интересно е, че в концепцията на Платон, която е централна в историята на утопичния комунизъм, изобщо няма икономическа програма. Както утопистите социалисти нямат политическа програма.

В тези различни разбирания се отразяват и различни разбирания за субекта на процеса на изграждане, на прехода към ново общество. Без да се задълбочаваме в тях, може например да се проследи колко е различно отношението им към класовата борба, която според утопистите социалисти трябва да се смене, докато според утопистите комунисти, напротив, тя трябва да се разгаря. Това е главното. Силова победа чрез класова борба. Това са двете противоположни направления на утопичната мисъл, които марксизмът сменя. Като взема като основа цивилизационния процес, той го превръща във философска концепция за световноисторическия преход към едно ново общество. Това е пряко продължение на утопичния социализъм, но заедно с това взема от утопичния комунизъм идеята за класовата борба – с цел преодоляване на старите обществени отношения чрез победата на една класа, на пролетариата. Оттук съществува амбивалентност в класическата теория на марксизма. Естествено е, че в ситуация на изостряне на класовите отношения, каквато е ситуацията преди буржоазните революции в Русия, на преден план да изпъкват проблемите на класовия сблъсък, на класовата борба. И те са решени по безспорно ефективен начин в ленинизма.

През XX в. противоречията между утопичния социализъм и утопичния комунизъм фактически отново се възпроизвеждат пр нов начин в различията между социалдемократическото и комунистическото движение. И двете традиции водят началото си

от XIX в. Кауцки е последовател, а Бернщайн – близък приятел на Енгелс, но, от друга страна, не може да се оспори фактът, че Ленин е марксист. От тази гледна точка можем да разберем онази ярост, с която сталинизмът атакува социалдемократическата концепция за социализъм на демократични основи. Той осъзнава факта, че това е реалната алтернатива, а най-близкото в този план е и най-опасното. Нямаме работа със случаен, чисто психологически елемент. Тя действително за него е най-голямата опасност.

Често са давани различни тълкувания на това, че първият голям идеологически конфликт, който се разгаря в Съветския съюз след Ленин, е конфликтът, свързан с проблема за социализма в една страна. Този проблем има огромна собствена история. Когато се прочетат съчиненията на Троцки, а аз съм сигурен, че в недалечно време това ще стане възможно, ще се види, че Троцки използва повече по брой и по-силни по съдържание цитати от Ленин. Сталин е провокирал този спор. Защо го е направил? Дали това е негов тактически ход, дали е търсел начин, чрез който да може да смаже своя конкурент, изтъквайки, че той (Сталин) стои на някаква национално привлекателна позиция. Сталин приписва на Троцки това, че последният почти не е имал програма за развитието на Съветския съюз и е искал да го превърне във военен лагер на световната революция. Но това е чиста или почти чиста митология. Троцки сам избира да изнесе пред конгреса доклада върху индустриализацията на страната.

И все пак въпросът, мисля, само изглежда тактически, тези различия само изглеждат свързани главно с политическите интереси и стратегии на двете страни в спора. Тезата за социализъм в една страна е реалното собствено начало на сталинизма, защото фактически представлява отказ от концепцията за социализма като цивилизационен процес, като процес на въздействие. Друг е въпросът, че Троцки си е представял с много силни елементи международното взаимодействие. Но в основата на сталинизма, неслучайно ляга концепцията за социализъм в една страна. Първо, не е случаен фактът, че тя намира подкрепа, че тя намира резонанс в партията. След Сталин на два пъти тръгва мнозинството. Единият път при спора му с Троцки за социализъм в една страна,

когато Сталин побеждава в партията. Вторият път – също много характерен – това е спорът му с Бухарин и той е вече решаващ. Живително е, че сега, когато в СССР толкова много неща се написаха за Сталин и сталинизма, никой не се сети да прочете доклада на Сталин срещу Бухарин, за да се види за какво става дума.

Става дума за икономическата сигурност и стабилност на Съветския съюз. Сталин поставя Въпроса така: кой трябва да определя цените? Държавата или пазарът? Ако искаме пазарът да ги определя, това веднага ще означава поскъпване, оцетяване. Това ще означава, че работническата класа и трудовите хора ще платят икономическата нестабилност. А какво ще означава, ако държавата определя цените. Това ще означава, че ние ще можем не само да задържим цените, но дори да ги намаляваме. Ние ще сме тези, които ще командват, и тогава ще плащат кулаците и другите елементи. Въпросът за това, кой определя цените, е всъщност въпрос за съотношението между икономиката и държавата. И това съвсем ясно личи в спора. Неслучайно Сталин печели мнозинството, тъй като Бухарин действително предлага пазарна икономика, при която ще има повишаване на цените, включително влошаване на жизненото равнище на една част от хората. Предпочита се държавният механизъм при определянето на цените. Двойствеността на НЕП-а се решава в полза на административния социализъм. Това е вторият голям кръстопът. Сталин не е взел властта с помощта на военен преврат. Той взема властта действително и с много нечестни методи, това е безспорно. Но той взема властта чрез два идеологически конфликта, при което аз обръщам особено внимание на спора между Сталин и Троцки за социализма в една страна, вторият е за съотношението на държавата с икономиката в спора с Бухарин.

Ще се върна към мисълта на Любен Николов за различията между идеологични текстове, масово съзнание и социална практика. Бих казал, че всъщност имаме четири равнища. Ще разгранича равнището на социална практика в смисъл на документи, в смисъл на политическа линия, и социална практика в смисъл на резултат, на реална ситуация, в която участват вече като елементи и теорията, и организацията, и нагласата на самите хора.

Ако искаме да разберем защо масите са били подведени, защо са били склонни да приемат даден път, ще стигнем отново до дълбочинните въпроси за механизма на революцията, за начина, по който се осъществява един революционен процес.

Аз поне съм убеден, че ситуациите, които възникват в хода на Октомврийската революция, всъщност по нов начин възпроизвеждат ситуации от епохата на Великата френска революция. И ни дават възможност да видим как държавното начало се е представлявало от една партия през време на Френската революция, от една групировка на Якобинската партия. В основата на Якобинската диктатура лягат максимумът, т.е. ограничаването на икономиката от държавата, подчиняването на икономиката на държавните механизми, и терорът, който фактически представлява средство за пряка разправа с всички, с всички политически противници и освен това средство, единствено средство, с което максимумът може да се провежда, с което може да става ограничаването на икономиката.

Тази практика не е била първоначална идея на якобинското ръководство на Робеспьер и Сен Жюст. Тази идея е била лансирана най-напред от низините, тя идва от левите и е била много популярна. В историята на якобинската революция има един ключов момент – т.нар. вантозки декрети, когато Сен Жюст споменава, че трябва да стане преразпределението на имуществото. Тоест, казано на езика на Френската революция, имуществото на съмнителните, подозрителните, на аристократите и други, които са политически съмнителни, трябва да се изземе и да се даде на тези, които нямат. Да се конфискува. Тази идея не е била осъществена. Изказана е като идея, но механизмът за това, кой колко трябва да получи, се оказва по-болезнен въпрос и докато той се реши, якобинците губят властта. Представете си, че това беше реализирано. Действително те биха имали нови шансове да продължат управлението си с помощта на максимума и терора.

Сега много се пише за разкулачването в Съветския съюз, за това, че било крупно престъпление и т.н. Собствеността на кулаците се разпределя между нямащите в руското село. Тя не се конфискува от държавата и не отива в личната каса на Сталин, тя остава долу, на място. Ако използваме пак класическите

термини, в идеите на утопичния комунизъм се отразяват онези санкюлотски, онези плебейски настроения още от времето на френската революция, които са свързани с идеята за общество, което по силов път установява справедливост.

Формулировката на Бабьоф – „всеобщо щастие или смърт“ – в това отношение е достатъчно категорична. Някои може би биха сметнали, че това е крайно старомодно. Една от последните речи на Фидел Кастро е озаглавена така: „Социализъм или смърт“. Това дава основание за зловни коментарии – защо „или“, когато може да се каже „и“.

Административният социализъм, социализмът от сталински тип, безспорно отговаря по определен начин на масови утопични нагласи. Те са цяла редица...

Но достатъчно говорих. Ще си позволя по-късно отново да взема думата.

Б. Мунтян: Нашият разговор се води на фона на много големи събития и на много основни процеси. Искам да обърна вниманието ви върху тях. „Фонът“ или основните събития в света – далеч, далеч надхвърлят България и Източна Европа. Макар че непосредствено събитията у нас и в Източна Европа ни дават възможност сега да водим този разговор.

В резултат на развитието на самото общество – не социалистическото, не капиталистическото, а обществото изобщо, е поставено пред прага на безспорен крах. Ако пътят, по който то сега се движи, не се промени, независимо дали става дума за Централноафриканската република или Швеция, крахът вероятно ще настъпи до две поколения. И това не е някакво черногледство. Мощното развитие на самото общество, досегашният характер на развитието му води до резултати, някои от които можем да прекъснем, да преустановим. Единият от тях е опасността от общо унищожение, от война. Да се преустанови, поточно да се спре тази тенденция, е възможно.

Но има други, които са съвсем мирни, но които, ако продължаваме по този път, ще доведат до макар и бавен процес на унищожение, на самоунищожение на всички хора. Става дума преди всичко за екологическия, в широк смисъл на думата, проблем.

Става дума за ресурсната страна на този проблем – изчезването или унищожението не само на видовете на живата природа (в частност на горите); но и на изкопаемите ресурси. Цинк и мед има за броени години, петрол – в най-добрия случай за 40 години, и т.н.

При сегашната техника и технология, ако всички хора биха желали, а не може да не желаят, да достигнат поне нивото на България, ще имаме четири до пет пъти ускорение на унищожението на ресурсите, това, което би стигало за 9-10 години, ще стига за 2 години, но за „щастие“ те не могат да имат. А замърсяването би настъпило толкова бързо, че бихме се задушили не след две поколения, а след половин. И това не е черногледство, а факт. „Щастието“ на човечеството е, че четири от петте милиарда хора просто не живеят като нас, като нас в България. Не казвам, като в Швейцария. Това означава, че в историята на човешкото общество трябва да настъпят коренни промени – технически, технологични и технико-икономически. Това е най-дълбоката основа на налагащи се бъдещи промени, които трябва да настъпят, иначе ще загинем.

Споменатите опасни промени настъпват сравнително бавно, като валяк, но и с неумолимостта на валяк.

Вторият въпрос вече не е във взаимодействието човек – природа, а самият човек. Демографският взрив, за който нам в социалистическите страни почти бе забранено да говорим, крие в себе си страшни опасности: ускоряване на нарастването на ресурсния глад, все по-бързото унищожаване и замърсяване на природната среда. Впрочем само разлагането на все повече трупове увеличава метана в атмосферата до висока степен.

Демографският взрив води и до още нещо. Преди три години проф. Митев в своя прекрасен доклад, изнесен в Индия, бе изтъкнал прогресивното развитие на образованието, което като факт не може да се оспори, но това прогресивно развитие на образованието е различно за различните страни. Някъде се стига до грамотност, другаде – до средно образование, на трето място – до висше. Според изискванията на сегашния период на историята културният разрыв се увеличава, а не се намалява. Най-бавно расте образованието в страните, където най-бързо расте

населението. А това означава, че от гледище на субекта на историческото развитие – човека – възможността да се решат проблемите не се увеличава, а намалява. Това личи и в най-груб вид. В целия свят възникват и се разпространяват такива конфликти, които са резултат и на ниска култура. В края на ХХ в. имаме бесни религиозни сблъсквания. Жестокостта на тези сблъсквания по нищо не отстъпва на сблъскванията през VIII в. (след Мохамед). Бесни национални, класови, расови конфликти, които все по-мъчно се овладяват.

На разкряк от настъпващия „валяк“ ние примитивно се „дърлим“ помежду си.

Което описах, е само част от потока, който ни влачи към гибел. Ние сме в цайтнот (вземам термина от шаха). Главенстващият проблем над всички глобални проблеми е – ще може ли, зряло ли е човечеството да ги реши.

Едно от условията да се реши този главенстващ проблем е по-развита наука за обществото. Както Нютон е колос на науката, но вчерашната, както Дарвин е великан на вчерашната биология, така и Маркс е гигант на вчерашната социология (в широк смисъл на думата). Трябва ни днешна, за решаването на страшните и неотстраними днешни проблеми. Ние всъщност не знаем що е това „общество“. Или свеждаме обществото до икономическа система. За това свеждане определена заслуга или определен грях има и Маркс. Но и не – и антимарксовските теории също са едностранни, едностранчиви. Ако не бяхме в цайтнот, това, че теорията не отговаря на изискванията, не е голяма беда.

При това обществото, помоему, все още не е зряло, оформила се система. Така че науката, носейки отговорност, че все още не е разкрила същността му, има и извинението: самият обект още не е зрял. Ние сме нещо между едноклетъчно и колония, но не сме многоклетъчна система като общество.

И неслучайно цялата история на обществото – такова, каквото е – е люшкане от единия тип организация, която сега много красиво наричаме гражданско общество, т.е. функционална система с характеризирация я обмен на веществата, с пазарни отношения (които, когато са развити, са такива и на капитали, и

на труд, и на стоки), към другия тип организация – вертикална система на заповеди и разпореждания, с една дума, йерархична система. Ние доста си изпатихме и си патим от нея, но и другата не е цвете за мирисане, ако не забравяме нейните иманентни дефекти, когато и където тя развърнато се проявява.

Но въпросът не е да се разкрият вътрешно присъщите пороци на единия или другия тип обществена система. Задачата е да се анализира дълбоко обществото. При такъв анализ би могло да се види, че то е и едното, и другото. То е и хоризонтално, обменяща система, в този смисъл функционална система, и вертикално, т.е. информационно планово, директивно организирана система. Но в историята – според задачите, които е трябвало да решава дадено общество и главно според интересите на заинтересованите социални групи – е доминирала било единият, било другият тип организация. До диалектическо единство (характерно за оформена система) не се е стигало.

Сега е необходимо да стигнем до това, за което природата ни е дала добър пример. Никой, както седим тук, не констатира обмена, който се извършва в самия него и който е неговото живее. Но заедно с това, когато вземем чашката кафе, насочваме този обмен по определен начин. Цялата система, така да се каже, директивно да се подчинява на определена задача. И до каква степен, в какво отношение, в кой момент. На това трябва да се отговори. Това е една липсваща теория. Трябва да осъзнаем, че тя е липсваща, и тогава има шанс да я създадем. И създадем ли я, ще можем да помогнем обществото да се оформи като зряла система.

Ще се избегнат кървавите преходи от един тип към друг тип общество, най-често съпроводени с далеч неприсъща на „разумния човек“ (нали така сме се нарекли по латински) ярост.

Ще изчезне и плащаният с кръв и пот „данък“:

- на фараони, жреци и монарси – „вертикално“ организираното доантично общество (по Маркс – азиатски начин на организация);
- на крупни робовладелци – античното – по „хоризонтален“ начин организирано общество;

- на крале, графове и барони – феодаалното – „вертикално“ организирано общество;
- на банкери, индустриалци и крупни търговци – капиталистическото „хоризонтално“ организирано общество;
- на номенклатурата, бюрократично-административната върхушка – социалистическото „вертикално“ организирано общество.

Може би нищо лошо, ако сега пак се люшнем насам и след това пак натам. Израз на незрялост, но нали и условните рефлексии се създават след много опити и грешки. Но нямаме време.

Едно такова люшкане е много скъпо. Люшкането от феодализма в неговия краен стадий абсолютизма към капиталистическото общество е струвало няколко хиляди... и стотици хиляди и милиони във войските на революционната армия и нейните противници.

П.-Е. Митев: Смята се, че 17 000 са загиналите в революционния период. Повече от 1 милион са загиналите при Наполеон, Но в музея на мадам Тисо Наполеон е изложен горе като велика фигура във френската история. А Робеспьер е в подземията при престъпниците.

Б. Мунтян: Това е оценка и за човечеството. Ако убиеш един човек, си убиец, ако убиеш един милион, си държавник, а ако убиеш още повече милиони, си Пол Пот, Мао Дзъдун, Сталин или Хитлер – „държавник“, „политик“ от голям мащаб – питайте неосталинистите или неофашистите и черносотниците.

Незряло е не само човечеството като цяло, но незряла е и науката за обществото. И тъй като ние сме се събрали тук като повече или по-малко обществоведи, то това е наша самокритика.

Но за да решим големите проблеми, трябва да се постави отново въпросът не само що е общество, но и що е прогрес в обществото. Аз имам една хипотеза за прогреса в обществото, от която не се съвсем отказвам, но виждам нейната недостатъчност. Не е достатъчно да се посочи като критерий разкриването на вътрешните възможности на една система.

Каква корекция искам да направя на тази постановка? До определен етап на анализ тя като че ли много добре работи. Тя работи добре, но все едно, че един хищник прави анализ на това, кое е прогресивно. Колкото по-добри възможности има хищникът да „взема“, колкото по-добре един вълк може да се справи с това да добие храна за себе си и за малките си, толкова е по-„прогресивен“ пригоден към околната среда. Но това донякъде. Ако хищниците биха били абсолютно пригодени в този смисъл към околната среда, те ще измрат, защото няма да им остане какво да ядат...

Необходимо е мисълта, че производителността на труда е основният критерий в икономическо отношение, да коригираме с това – повишаването на производителността да не става за сметка на разрушението на природните източници или на замърсяването на природната среда, или на дефектни изменения в самия човек.

Л. Николов: Аз познавам добре твоята хипотеза и тя е по-богатата. Според нея самата система разкрива пълните си възможности тогава, когато дава шанс на съставлящите я елементи да се разгърнат достатъчно пълно.

Б. Мунтян: Това го имаше, но все пак не съм го разбирал достатъчно добре. И още нещо. Обществото е отворена функционална система. Следователно прогрес имаме тогава, когато не само неговото развитие дава оптимални условия за проява и развитие на компонентите (хората), но и не руши околната среда, във взаимодействие с която отворената система съществува. Бих казал ентропията трябва да се минимизира.

* * *

Л. Николов: Аз не се изненадвам, че въпросът „Що е социализъм и има ли почва у нас?“ се превърна във въпрос: що е общество и какви са закономерностите на развитието на обществото? Тъй като повечето от драматичните въпроси опират до това,

дали нашето общество е нормален продукт на нормалното обществено развитие или е някакво отклонение от това развитие. И ако е отклонение; как се е получило то.

Искам да обърна внимание на един идеологически лозунг, който смятам за ключов в цялата наша историческа съдба. Имам предвид тези страни, които бяха наречени страни на реалния социализъм. Този лозунг е: да догоним и да изпреварим! В този лозунг се съдържа от теоретическа гледна точка, от гледна точка на марксизма, невероятен парадокс. Ти претендираш, че установяваш един обществен строй, т.е. производствени отношения, които са далеч по-прогресивни и изпреварили производствените отношения в съществуващите в момента развити капиталистически страни. В същото време издигаш лозунга да настигнеш тия страни.

Всъщност теорията на Маркс е използвана по един хитроумен начин: ще създадем производствени отношения, които да дадат простор за развитие на производителните сили, благодарение на което ще можем да наваксаме нашето изоставане. Тоест ще форсираме историческия процес, обръщайки нещата. Не защото нашите производствени сили са развити и ни трябва нови производствени отношения, които да им съответстват, а обратното. Понеже нашите производителни сили са много изостанали в сравнение с тия в развитите страни, ние трябва да създадем производствени отношения, които да ни подпомогнат в създаването на производителните сили. И от това обръщане произтича по-нататък необходимостта от насилие. Ти искаш да насилиш откритите тъкмо от Маркс закономерности. Ти искаш по волеви съзнателен път да проведеш един исторически процес. Но щом искаш да насилиш историята, на теб не ти остава никакъв друг път, освен да насилиш и хората. Не можеш да насилиш историята, без да насилиш и хората.

Но по-нататък въпросът е в това, че социалните взривове не идват от стремежа на хората утре да стане по-до бре от днешното добре, утре да стане по-хубаво от днешното хубаво. Те се провокират от настъпването на някаква непоносима криза. Избухват тогава, когато просто повече не може да се живее така, както се е живяло. Поне това напълно важи за Октомврийската

революция в Съветския съюз. Тя започна с Февруарската революция. Състояние на невероятен упадък – икономически, нравствен, политически. Нетърпими противоречия, които е трябвало да намерят някакъв изход. Към състоянието на кризата се прибавят утопическите възжеления и илюзии, които действат като кислород на пожара. Масовият утопизъм разцъфтява тогава, когато хората се намират в състояние на отчаяние. Това социално отчаяние е неизбежно за изостаналите страни. Неслучайно всички тези революции стават в страни с неразвита икономика, с неразвити производителни сили.

Според мен генералният въпрос е имали ли са изостаналите страни други шансове. Така или иначе те са изправени пред необходимостта да настигнат напредналите страни, просто защото искат да живеят толкова добре, колкото и тези, които са преди тях. Този, така наречен социалистически път, не е ли някакво средство за съгъстяване на историческия процес, за прескачане на етапи и настигане на тези, които са по-напред.

Впрочем преди 30 години, разхождайки се в Докторската градина, Бернард Мунтян за първи път тогава вся съмнението в нашите души, като каза: дали този целият социалистически път не е един особен паралелен на капитализма път. Именно паралелен път, а не капитализъм, защото ако беше капитализъм, той щеше да се развива по нормалния капиталистически път. Това е някакъв опит да се разрешат задачи, които капитализмът е разрешил, но с други средства.

Дали това е някакъв опит да се надхитри историята, който се е оказал, като всяка хитрост по отношение на историята, наивна самозаблуда. Или просто няма друга възможност. Аз за това не искам в момента да съдя. При това може би има някакви граници на този опит, които са прескочени. Може би в този опит има нещо смислено и рационално, ако той остане в някакви рамки. Но в същото време той създава възможности за нещо, което да се превърне в противоположност на замисъла, да се изроди. В пълен произвол по отношение на социалния живот и да се руши това, без което изобщо не може да съществува общество. Има някои елементарни условия, за да има общество, елементарни принципи или правила на социалността. В това насилие мярката

бе надскочена и започна да се руши самата социалност до степен, че всъщност се парализира всяко желание и всяка възможност нормално да се работи, в което се състои новата криза.

Стига се до един абсурд, когато всички вярват, че обществото е сто процента управляемо. И че ако вземаме добри решения и се грижим за тяхното последователно изпълнение, нещата ще се оправят и ще стават все по-добре. Струва ми се, че тук е основната заблуда. И идеолози на тази заблуда продължава да има и то много активни.

Искам да припомня нещата, които говори Б. Мунтян за хоризонталните връзки в една система, които са спонтанни. Ние си въобразихме, че сме общество, в което трябва да има само вторият тип регулация – централизирана съзнателна регулация. И се опитахме да подменим всички останали естествени процеси на регулиране и саморегулиране непременно и само с управление. Затова смятам, че е много важно оттук нататък всяка промяна в нашето общество да се преценява от тази гледна точка. Дали това е промяна, която дава път на саморегулацията, или това е промяна, която увеличава господството на всеуправляемостта. С това не искам да кажа, че управлението трябва да се пренебрегне, че то е без значение. Навсякъде има управление, то подпомага саморегулацията и регулацията на обществото. Но именно ги подпомага, а не ги подменя.

Реплика: През война?

През война автоматично се повишават прерогативите на управлението за сметка на саморегулацията. Неслучайно при сталинизма се поддържаше съзнателно едно постоянно състояние на война. Това беше едно военизирано общество от край до край. Общество, което искаше да военизира всекидневието на човека. Да лиши хората от нормалните им всекидневни нужди, връзки, отношения. Защото това беше общество, в което всеки човек участва не в собствения си живот и в собственото си всекидневие, а участва в историята. Участвайки в историята, той води битка, война. Като води тая война, той е герой. Като е герой, той трябва да празнува тържества. Тържествата не бяха тържества на радост, тържествата бяха тържества на победа. Всяко търже-

ство беше израз на някаква победа. Обществото беше един боен стан. Затова, защото бойната ситуация е изключителна, всички трябва да се подчиняват на едно централно командване. Фактически тези, които създават този модел, този тип общество, някак си много добре разбираха тази закономерност. Тъй като те разчитаха именно на всеуправляемостта.

Мисля, че трябва да свържем следните неща: строеж на общество по проект, което смятам, че беше в центъра на обясненията на Петър Митев; второ – осъществяване на проект и насилие; трето – управление и саморегулация. Четвърто – което смятам за най-важно, защото това е фактическото историческо положение – съдбата на изостаналите страни. И ролята на социализма и на марксизма за решаване положението на тези изостанали страни. Тъй като там проблемите не са „класически“.

Б. Мунтян: Мисля, че ще бъде от полза за решаването на въпросите, да се върнем отново към проблема за причините, отговорностите и вината в общественото развитие. Обяснението не е да се прехвърли всичко само върху обективните закономерности. Те са свързани с определени групови интереси и се изявяват чрез дейността на личности, определени индивиди, които най-добре пасват на тия „обективности“ и изразяват тези интереси. В този смисъл са и поставени трите въпроса, които Петър Митев очерта – виновен е Сталин, виновна е административно-бюрократичната върхушка, виновна е системата.

П.-Е. Митев: Виновен е Маркс.

Б. Мунтян: Това е вече въпрос за ролята на теорията. Това е малко по-друго нещо.

Вярно, човек, неговото съзнание, се обуславя от битието, но заедно с това той не е нито треска, влачена от потока, нито Буриданово магаре. Той има съзнание и самосъзнание и затова може да има заслуги и вина. Когато четем „Хаджи Димитър“, ние се възхищаваме от Ботев, а не от XIX в. и град Калофер, макар безспорно да има между тях вътрешна връзка. И така, на въпроса – системата, социалната група или индивидът? Отговорът е – и трите, макар по различен начин и в различна степен.

Всяка система създава, развива и укрепва, стимулира определена социална група. Тази социална група е заинтересована от системата. А дейността, функционирането на социалната група възпроизвежда и укрепва системата.

Виновна ли е буржоазията за буржоазното общество? Ами тя е негов „продукт“, негова съществена компонента, тя има интерес от него. Виновна ли е нашата номенклатура за нашето общество. Тя е „продукт“ на това общество, съществена негова компонента, тя има интерес от това общество. Виновен ли е този, който стои начело? Да, той отговаря – като член „изразител“ – не само за системата, не само за класата, но и за конкретните прояви, за конкретните си действия. Колкото е по-йерархично обществото, толкова по-отговорна е личността, стояща на върха. Тъй като вертикалата е много висока и върхът е много по-силен и независим дори от непосредствено под него стоящите, отколкото във всяко друго, от друг тип общество. Поради това индивидуалните качества, в това число и индивидуалната престъпност, играят колосална роля. Преди време А. Лилов в едно свое изказване се запита – защо се случи, че такива типове, като Чаушеску, Мао Дзъдунили Сталин, се „намериха“ в нашите страни. Защо се случи? Защото те отговарят на класата, на която са представители, класата, която е силна със силата и насието (не с парата). А тази класа съответства на системата, в която тя е господстваща класа. Ако обществото се нуждае от гении, както например през Ренесанса, то историята „създава“ гении, „създава“ гиганти. Когато дадено общество се нуждае от престъпници, създават се престъпници, обществото масово създава престъпници. Подобни по тип общества – силно йерархизирани например – създават подобни по тип дейци. И Филип II, и Хенрих VIII, и Иван Грозни, и Тиберий, и Сталин... Да не продължавам. Престъпни типове застават начело неслучайно. А когато обществото има нужда от Тициан, от Леонардо да Винчи, от Микеланджело, от Рафаел, за някакви си стотина години всички те се раждат. А сега ние за 80 години си имаме и Пол Пот, и Чаушеску, и... Типът общество има нужда от такива типове.

А. Николов: За вината. Това не е академичен въпрос. Винаги, когато настъпват социални сътресения, хората искат да зна-

ят кой е виновният. И освен исторически процеси, освен исторически закономерности, освен историческа причина има и реално лично виновни. Но мене ми се иска да разграничим категорично две неща. Когато говорим за вина – има виновни пред хората, не може да има виновни пред историята. Изобщо понятията история, исторически процеси, общество е недопустимо да се отнасят към личните мотиви и качества на хората. Моралът е отношение между хора, а не отношения между хора и история. И Ленин е казал нещо абсолютно недопустимо, като е отъждествил морала с т.нар. обществен прогрес. Тогава в името на обществения прогрес може да бъде оправдано всяко престъпление на ръководещия. Моралът е отношение между човек и човек. Моралното отношение и изобщо отговорността и вината са свързани с отношенията между човек и човек. Когато ти унижаваш човек, когато ти оскърбяваш човек, когато ти убиваш човек. Ние с нашата идеология сбъркахме отношенията между хората и всевъзможните други закономерности. И това е в основата на всичките престъпления на това общество. Престана да има морал. Вината на Чаушеску е вина за това, че той е престъпник като човек жесток, като човек безпринципен, като човек безскрупулен. А ако той можа да се „реализира“ в Румъния поради исторически причини, това него не може да го оневини, тъй като това са свършено различни равнища. Вината е морално отношение, историческата причина – историческа причина.

П.-Е. Митев: Повдигнаха се действително много въпроси. Първо, за хората и за историята. Много от нещата, които се казваха тук и които съдържаха критика на догматизма и на сталинизма, съдържаха заедно с това и поредица от непълноти. Вярно е, разбира се, че не трябва да се смесва отношението между хората с другото – социоравнището. Фактически една основна спекулация на сталинизма беше тая, че се замесваха реалните хора с колективната общност на най-високо равнище и в името на тази общност, в името на светлото бъдеще се мачкаха реалните хора в реалното настояще.

Оттук обаче не следва на някакво теоретично или друго основание да се отказваме от историческото равнище. Защото, в

края на краищата, какво е историята, ако не хората, същите тези хора, само че не които реално съществуват, а тези, които вчера са били и утре ще бъдат. И затова вината на Чаушеску е не само пред реалните граждани на Тимишоара, но и пред онези румънци, които са работили преди сегашните; а унищожаването на хората, на техния морал и техните ценности днес обуславя облика на хората на утрешна Румъния, т.е. пред румънската история също има вина. Не само пред конкретните реални хора сега. Това е смисълът. Ако не бих го изтъкнал, противопоставянето на история и на реални хора би довело до догматизъм, само че с обратен знак. В основата на марксизма стои идеята за снемането на това противоречие между индивида и обществото. Марксизмът търси това снемане на противоречието между индивида и обществото. Това е неговата основна идея. Целият морален смисъл на марксизма представлява фактически идеята за онова закономерно движение на историята, при което ще стане генералното превръщане (преобръщане) на отношението между личността и обществото. И обществото ще бъде предпоставката за изявата на личността.

Парадоксът, някой ден ще смятат, че това е трагикомичен парадокс, се състои в това, че съществуващата дълбоко в марксизма идея за това, че човекът ще бъде центърът на новата вселена, се превърна в точно обратното. В неговото пълно унижаване, смачкване и т.н.

Не зная дали трябва да говоря по всички тези въпроси, които бяха повдигнати. Но ще кажа още няколко думи. Според мене революцията във философски смисъл на думата е свързана с прехода от вертикалните към хоризонтални структури. Това са революциите в новото време и те са една обща закономерност. Под вертикални структури аз имам предвид структурите на докапиталистическите общества, при които доминират силовите отношения. Преходът от вертикални към хоризонтални структури е революционен преход. Това означава практически да се разрушат силовите отношения. Но това също предполага сила. Ето откъде идва още един исторически парадокс. Трябва със силиви въздействия да се преодолее силовото господство. И тук се намесват различни социални групи. Възниква възможността

този период да бъде удължен, да бъде превърнат в нещо като самостоятелна формация, нещо като самостоятелна обществена форма. За мен Октомврийската революция представлява едно продължило вече 70 години якобинство. Оказва се, че в този период, през който става смяната на вертикалните с хоризонталните структури, различните социални сили, които са се родили в едно общество и по различен начин, на различни географски ширини и исторически времена са заели своите позиции, имат различни интереси. Защото, от една страна, има социални групи, които са заинтересовани непосредствено от хоризонталните структури и, най-общо казано, това са групите на собствениците. Те са заинтересовани от хоризонталните структури. Има социални групи, които са заинтересовани от вертикалните структури от нов тип, това са санкюлотите, също казано условно. Те естествено търсят своята колективност, която достига нова форма на кулминация.

Този преход от вертикалните към хоризонталните структури се осъществява по различен начин, в зависимост от това в каква степен са се формирали и имат реална социална и политическа сила тези групи – групата на собствениците и групата на санкюлотите. Подчертавам още веднъж условността. Преходите, които се извършват в нашия век, се характеризират с това, че консолидиращата роля на идеологията започва да става действително самостоятелен, много важен момент в процеса, още повече при факта, че новите собственици не са толкова силни нито в Китай, нито в Русия, за да могат да осъществят прехода към една нова, хоризонтална структура.

Нормалният, оптималният преход от революционен процес на смяна на силовите структури към нормално развитие на гражданското общество е в състояние да осъществи онази групировка на революционната партия, която, от една страна, участва в революционната промяна, а от друга страна, вижда перспективата в гражданското общество. Тази групировка обаче не взема властта. Нито в хода на Френската революция (това са дантонистите), нито в хода на руската революция (това са бухаринци). Това е онази част от революционния авангард, с който се отива към гражданско общество.

Преди да продължа, ще се позова на един документ. В момента, в който Маркс и Енгелс влизат в Съюза на комунистите, там не е имало човек, който някога през живота си да е прочел една-единствена икономическа книга, каквато и да било. И връщайки се към класическия марксизъм, според мен трябва най-напред да отчетем стремежа на Маркс да разбере гражданското общество и перспективата, която той е виждал в бъдещето. Това, че бъдещето ще представлява една самоорганизация на свободните производители. Асоциация на свободните производители – това е неговият термин. Но това е терминът, който означава гражданското общество. Както и ликвидация на държавата.

Да се върнем към основната тема – за проекта и действителността. Най-големият парадокс според мен в историята на идеите вероятно е, че марксизмът представлява една теоретична хипотеза, до голяма степен разработена като цялостна теория, за това, че цялото социално развитие довежда до едно състояние, което вече не е общество. Тоест до нещо, което е „над“ общество, нещо, което е свръхобщество. Една теория, насочена към едно състояние, което можем да наречем свръхобщество, се превръща в практика, довеждаща до подобщество, довеждаща до разрушаване на обществото. Една теория, която е насочена към свръхсоциализиране, довежда до масово десоциализиране. Както е известно, има и други парадокси в историята на мисълта. Ако вземем десните варианти, теорията на Ницше е теория за свръхчовека, а тя довежда до подчовека. До реалните подчовеци или нечовеци в есесовските формации, в Освиенцим и т.н.

Л. Николов: аз няколко пъти атакувам марксизма, смятайки, че той дава поводи да бъде експлоатиран за едни или други идеологически цели. Искам да кажа, че тези идеологически цели не са цели на марксизма. Мисля, че в историята на идеологията има две течения, едното е хуманистичното течение и другото е антихуманистичното течение. Така нареченият догматизъм не е вариант на марксизма, който е в поредицата хуманистични учения. А е собствена, завършена в себе си идеология, която е един от историческите варианти на антихуманистичните идеологии. Разбира се, нашият догматизъм много добре, много умело из-

ползва аргументи от марксизма. Впрочем догматичните идеологии притежават удивителна способност да се вмъкват подобно на вирус в организмите на хуманистичните идеологии и да ги изтърбушват отвътре, да ги лишават от тяхното хуманистично съдържание и да приемат тяхната вънкашност за своя.

Държа това да се разясни, защото различията между идеологията на сталинизма като идеология и марксизма са големи. Толкова съществени са тези различия, че просто представляват две противоположни течения в историята на човешката култура. Едната се стреми към освобождаването на човека, другата се стреми към пълното подчиняване на човека от страна на обществени институции, правила, норми и т.н.

П.-Е. Митев: Едната идея е за всесубектност, другата е за безсубектност.

Л. Николов: Всъщност какви са ценностите на марксизма и какви са ценностите на догматизма като идеология? Ако ги разгледаме, мисля, че ще установим пълна противоположност. И тогава ще падне това недоразумение, според което пропагандата на догматизма била изцяло лъжлива пропаганда, изцяло фалшифицирала реалността. Това е така само донякъде. Защото много от нещата, които проповядва, не са украсяване на действителността, а са точно възпроизвеждане на тази действителност в цялата ѝ ужасна същност, в цялата ѝ антихуманност. И крайно време е например ние да идентифицираме в текстовете на Сталин свършено откровените антихуманни елементи. Това никак не е трудно. Например при него като постоянен рефрен се възпроизвеждат атаките срещу т.нар. абстрактен хуманизъм. Атаките му срещу абстрактния хуманизъм са атаки всъщност срещу елементарните човешки хуманни стойности.

П.-Е. Митев: Срещу индивидуализма...

Л. Николов: Да. Всяко признаване на индивида е повод.

П.-Е. Митев: Дори колективната самоизява Сталин рязко напада и осъжда. Като т.нар. национализъм, тоест национализъм на нациите.

Л. Николов: Така че тази пропаганда доста точно възпроизвежда заложените в нея антиценности. Но е била принудена да прави именно това. Защото в съзнанието на самия народ идеалът, или социалистическата идея, винаги е имала някакво друго звучене, някакъв друг смисъл. Освен с идеята за равенство и благоденствие масовото възжеление, свързано със социалистическата идея, е било възжеление за свобода. И то е трябвало да бъде потиснато, като израз на „абстрактен хуманизъм“.

Б. Мунтян: Може би би било добре по време на следния ни разговор да си отговорим на въпроса: марксизмът толкова ли е невинен за развитието в него на вируса на догматизма и сталинизма. Дали той не притежава иманентни възможности за развитието на заразата. И второ: са ли реалните социалистически общества един задържал се десетилетия якобински етап на революция, която е трябвало да бъде преход от вертикално към хоризонтално структурирано общество.

* * *

Л. Николов: Миналия път общо взето се наложи темата „История и социализъм, история и общество“. Ще продължаваме ли по нея или да смятаме, че в рамките на един такъв разговор е изчерпана? Ще минаваме ли към сегашно то състояние на нещата, към анализ на кризата, към изясняване на това какво всъщност става...

Б. Мунтян: Може би след това ще се върнем да обясним кризата.

Л. Николов: Миналия път изяснявахме, така да се каже, желанието за социализъм. Защо се появява желанието за социализъм, от къде идва. Какъв процес го изнася на дневния ред на историята на общественото развитие, какви идеи, какви потребности... Можем да продължим и да кажем какъв в действителност е станал, какъв се е заченал и защо. А можем да се върнем към това след като сме анализирали кризата, до която достигна. Като обяснение на кризата.